

Explaining the Concept and Dimensions of Spirituality in Teaching from the Point of View of the Seminaries and Universities Professors and Students

Zahra Nasrollahi ¹, Mohammad Hassan Haji Rahimian Tasouji ², Mohsen Rezaei Aderiani ³, Narges Eskandari ^{4,*}

¹ Assistant Professor, Faculty of Paramedicine, Qom University of Medical Sciences, Qom, Iran

² Researcher, Center for Research on Health and Religion, Qom University of Medical Sciences, Qom, Iran

³ Assistant Professor, Department of Ethics in Medicine, Faculty of Health and Religion, Qom University of Medical Sciences, Qom, Iran

⁴ Assistant Professor, Department of Midwifery, Qom University of Medical Sciences, Qom, Iran

Received: 11 Jun 2018

Accepted: 16 Sep 2018

Keywords:

Spirituality
Students
Teaching
Learning
Students

© 2018 Baqiatallah
University of Medical
Sciences

Abstract

Introduction: The use of virtual social networks as one of the innovative means of information and communication technology has been welcomed in recent years. Virtual social networks are used in various fields of political, social, cultural, educational and etc. In education, students increasingly use social networking sites to create and maintain social relationships and support informal learning practices and learning activities. The aim of this study is to determine the relationship between the use of virtual social networks with the Enthusiasm and Academic Engagement among students.

Methods: In terms of aim this is an applied research and in terms of methodology it is descriptive a kind of correlation. The Statistical Society of research includes all Allameh Tabatabai University's students who were enrolled in the academic year of 95-96. 300 of them were selected by the Targeted sampling method. Research tool of present study is questionnaire of Enthusiasm and academic engagement.

Results: The analysis of data has been done by the Multiple Regression and Pearson Correlation Coefficient method. The results indicated that there is relationship between the rate of use virtual social networks with the enthusiasm and academic engagement of students. ($P < 0.01$) There is a positive and meaningful relationship between the rate of virtual social networks and the components of academic engagement (cognitive, behavioral and motivational engagement). ($P < 0.01$) There is a positive and meaningful relationship between the rate of use virtual social networks and components of the academic enthusiasm (cognitive, emotional and behavioral enthusiasm) ($P < 0.01$) as well.

Conclusions: The use of technology, especially the use of virtual social networks is causing Learner academic engagement, increased motivation, Enthusiasm and learning skills of students, The ability to quickly expand the content of the course and easy access for all individuals, personalized / individualized materials and virtual social networks can be used from virtual social networks in order to take of its advantage in education and learning students.

تبیین مفهوم و ابعاد معنویت در تدریس از دیدگاه اساتید حوزه، دانشگاه و دانشجویان

زهرا نصراللهی^۱، محمد حسن حاجی رحیمیان طسوجی^۲، محسن رضائی آدریانی^۳، نرگس اسکندری^{۴*}

^۱ استادیار، دانشکده پیراپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی قم، قم، ایران

^۲ پژوهشگر مرکز تحقیقات سلامت و دین، دانشگاه علوم پزشکی قم، قم، ایران

^۳ استادیار، گروه اخلاق پزشکی، دانشکده سلامت و دین، دانشگاه علوم پزشکی قم، قم، ایران

^۴ استادیار، گروه مامایی، دانشگاه علوم پزشکی قم، قم، ایران

چکیده

مقدمه: یکی از راههای بهبود فرایند یاددهی و یادگیری، بهره‌برداری از معنویت‌گرایی است که مهمترین وجه آن، وجود مدرسان و اساتید معنویت گراست. لذا مطالعه حاضر به منظور بررسی دقیق‌تر این موضوع و دست‌یافتن به مفهوم معنویت در تدریس و شناخت ابعاد آن از دیدگاه اساتید حوزه و دانشگاه و دانشجویان، انجام شد.

روش کار: مطالعه حاضر یک مطالعه کیفی از نوع تحلیل محتوا است. جامعه پژوهش شامل ۲۲ نفر مدرسین دانشگاه، ۲۵ نفر اساتید حوزه و ۱۹ نفر دانشجو علاقه‌مند به شرکت در مطالعه بود که با نمونه‌گیری به شیوه در دسترس وارد مطالعه شدند. جمع‌آوری داده‌ها به وسیله مصاحبه به صورت نیمه ساختار یافته انجام شد. داده‌ها با کمک نرم افزار MAXQDA و به روش تحلیل محتوای قراردادی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

یافته‌ها: یافته‌ها در ۳ درونمایه، ۸ طبقه و ۳۵ کد دسته بندی گردید. درونمایه، ارائه محتوا و مضامین معنوی، مشتمل بر طبقات تاکید بر آموزه‌های دینی، پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی و آموزش استدلال دینی؛ درونمایه به کارگیری روش‌های تدریس جهت انتقال معنویت شامل طبقات ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی و استفاده از رویکردهای مؤثر تدریس؛ و درونمایه تسهیل تکامل معنوی شامل طبقات تحت عنوان پرورش ابعاد دینی، پرورش ابعاد انسانی - اخلاقی و دستیابی به غایت اهداف آموزشی بود.

نتیجه‌گیری: یک گام مؤثر در ارتقای آموزش عالی، تلاش در زمینه افزایش دانش و آگاهی مدرسین حوزه و دانشگاه در زمینه مسائل معنوی جهت انتقال مفاهیم معنوی و اخلاقی به دانشجویان، برای دستیابی به غایت اهداف آموزشی می‌باشد.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۲/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۲۵

واژگان کلیدی:

معنویت

دانشجویان

یاددهی

یادگیری

آموزش

تمامی حقوق نشر برای

دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله

(عج) محفوظ است.

مقدمه

معنویت جنبه‌ای از انسانیت است که به روش‌های شخصی جستجو و بیان معنا و هدف زندگی و چگونگی ارتباط آن با خود، دیگران، طبیعت و یا مقدسات اشاره دارد [۱]. در دیدگاه اسلامی، معنویت به معنای ارتباط با وجود متعالی، باور به غیب و باور به رشد و بالندگی انسان در راستای گذشتن از پیچ و خمهای زندگی و تنظیم زندگی شخصی بر مبنای ارتباط با وجود متعالی و درک حضور دائمی او در هستی است [۲]. معنویت یکی از ابعاد ذاتی وجودی انسان و مشترک میان تمام انسانهاست بنابراین حتی در عرصه تعلیم و تربیت همانند سایر ابعاد شناختی، عاطفی و روانی، در فرایند یاددهی و یادگیری از اهمیت برخوردار است. استفاده از معنویت‌گرایی در آموزش علاوه بر سهولت در یاددهی، باعث آماده نمودن بستر ذهنی فراگیران در امر یادگیری و متعاقب آن اثر بخشی بیشتر و یادگیری بهتر توأم با امنیت روانی در یادگیرندگان می‌شود [۳]. آموزش مبتنی بر معنویت نه تنها وسیله‌ای برای درک محتوای آموزشی است بلکه فراتر از آن، استدلال و شیوه‌های تحلیلی و تفکر و اندیشه ورزی و خلاقیت را در فراگیرنده تقویت می‌نماید [۴، ۵]. ضروری است اساتید بهره‌گیری از معنویت را ضمن

توجه به خدا و انجام عمل برای او، در نیت و در عمل خدا را حاضر و ناظر دانسته و با رسیدن به حالت درونی روحانی و باطنی، هر کاری را با قرب الهی و کسب رضایت خداوند انجام دهند [۶]. در تدریس مبتنی بر معنویت، باید مسئله آموزش الگو محور مبتنی بر تئوری یادگیری اجتماعی Albert Bandura را مد نظر داشت و توجه نمود که افراد بیش از آنکه تحت تأثیر سخنان قرار می‌گیرند از مشاهده رفتار افراد محبوب خود، می‌آموزند [۷]. امروزه در بسیاری از عرصه‌های آموزشی، به منظور اثر بخشی برنامه‌های درسی، از رویکرد معنوی در برنامه‌ریزی درسی و تدریس استفاده می‌گردد. برخی برنامه‌ریزان درسی معتقدند: وظایف ما در برابر مشاغل گوناگون جای روح و روان ما را گرفته است، گویا هر آنچه مهم است تنها اجرای وظایف محول شده است؛ بصیرت معنوی خویش را از دست داده‌ایم؛ نیازمند آن هستیم که با احساسات، هیجان‌ها، افکار و تمایلات خویش، همنشین شویم و در جستجوی معانی آنها براییم در حالیکه ضمیرمان ندا می‌دهد که در درون ما چیزهای با معنی‌تری یافت می‌شود که باید آنها را در آموزش، عملی سازیم به گونه‌ای که ارتباطات آموزشی به غریبه‌ای می‌ماند که در

و ایجاد زمینه برای آراستگی بیشتر مدرسین به شاخصهای معنویت گامی است مهم که می‌توان در راستای ارتقاء کیفیت آموزش برداشت. یکی از مشکلات اساسی در آموزش نداشتن شاخصهای معنویت در تدریس اثربخش است که باعث عدم دستیابی به اهداف عالی آموزش می‌شود. مطالعه حاضر یکی از اولین مطالعات است که با هدف دست‌یافتن به مفهوم معنویت در تدریس و شناخت ابعاد آن از دیدگاه اساتید حوزه و دانشگاه و دانشجویان انجام شد.

روش کار

مطالعه حاضر یک مطالعه کیفی از نوع تحلیل محتوا است که با هدف تبیین مفهوم و ابعاد معنویت در تدریس بر اساس مصاحبه با مدرسین حوزه و دانشگاه و دانشجویان انجام شده است. جامعه پژوهش شامل مدرسین حوزه، دانشگاه و دانشجویان و نمونه‌های پژوهش شامل مدرسین حوزه، دانشگاه و دانشجویان دارای معیارهای ورود به مطالعه زیر بودند: حداقل یک سال سابقه تدریس یا تحصیل در دانشگاه، تابعیت جمهوری اسلامی ایران، تسلط به زبان فارسی و علاقه مند به شرکت در مطالعه. عدم تمایل به ادامه شرکت در مطالعه از معیارهای خروج از مطالعه بود.

محیط پژوهش کلیه مراکز دانشگاهی وابسته به وزارت علوم، وزارت بهداشت و حوزه علمیه شهرهای قم، یزد، شیراز، کرمانشاه، اصفهان، اراک و تهران بود. تعداد مشارکت‌کنندگان در مطالعات کیفی تحت تأثیر موضوع و روش پژوهش است و نمونه‌گیری تا به اشباع رسیدن داده‌ها ادامه می‌یابد [۱۲]. در مطالعه حاضر پس از مصاحبه با ۶۶ نفر (شامل ۲۲ استاد دانشگاه، ۲۵ استاد حوزه و ۱۹ دانشجو) اشباع داده‌ها صورت پذیرفت. به این معنی که کد و طبقه جدید استخراج نشد. نمونه‌گیری به شیوه در دسترس انجام شد.

جمع‌آوری داده‌ها به وسیله مصاحبه با راهنمای پرسشنامه نیمه ساختار یافته انجام شد [۱۳]. ابزار گردآوری داده‌ها پرسشنامه مشخصات جمعیت‌شناسی و سؤالات راهنمای مصاحبه نیمه ساختار یافته بود. از سؤالات زیر به عنوان سؤالات راهنما استفاده شده و با توجه به پاسخ مشارکت‌کنندگان سؤالات جستجوگرانه بیشتر مطرح گردید یک مدرس معنوی چه ویژگی‌هایی دارد؟ شیوه‌ها و معیارهای معنویت در تدریس کدامند؟ چه زمانی یک مدرس در تدریس خود معنویات را مورد توجه قرار می‌دهد؟ راهنمای سؤالات با استفاده از مرور متون و مشورت با صاحب نظران تهیه و پس از چند مصاحبه پایلوت، اصلاح نهایی در راهنمای سؤالات انجام پذیرفت.

روش اجرای مطالعه به این صورت بود که پس از ارائه معرفی نامه و اخذ رضایت مشارکت‌کنندگان، محقق اقدام به مصاحبه نیمه ساختار یافته نموده و مصاحبه‌ها ضبط شد. هر مصاحبه ۱۰ الی ۴۵ دقیقه طول کشید. در برخی موارد مصاحبه‌های دوم و سوم به منظور تأیید داده‌ها و پرکردن شکاف‌های احتمالی انجام شد. مصاحبه‌ها در همان روز یا در اولین فرصت دست‌نویس و کدگذاری گردید.

به منظور حفظ دقت و استحکام داده‌های کیفی در این مطالعه از معیارهای زیر استفاده شده است: جهت افزایش مقبولیت داده‌ها [14] با ارائه نتایج و تجزیه و تحلیل به تمامی اعضا تیم تحقیق، از نظرات تکمیلی و انتقادی آنان استفاده شد. داشتن سابقه فعالیت تدریس در دانشگاه در امر مقبولیت محقق کمک کننده بود. برای کمک به افزایش

جمعی ناهمگون حضور داریم و هیچ ارتباطی را نمی‌توان با توجه به نیازها و علایق و خواسته‌ها و انتظارات خویش برقرار نمود [۸]. با توجه به آنچه گفته شد تربیت معنوی یکی از مسائل مهم آموزش است که یکی از راههای دستیابی به چنین هدف بزرگی، وجود مدرسان معنویت گراست که در تهیه نقشه راه برای رسیدن به برنامه‌ریزی درسی توأم با معنویت، نقش مهمی را ایفا می‌نمایند. مدرس معنویت‌گرا، نگاه ویژه‌ای به علم، آموزش، دانشجو و کلاً حرفه معلمی دارد. وی آراسته به مجموعه‌ای از مهم‌ترین شاخص‌های معنوی- قرآنی است و تمام رفتارهای خود را در فضای آموزشی بر محور توحید، شریعت و اخلاق حرفه‌ای بنا می‌نهد؛ لذا می‌کوشد تا با این سرمایه معنوی- قرآنی نقش خود را در عرصه آموزش و تربیت دانشجویان، بهتر و مؤثرتر به انجام برساند. هر چند جداسازی مهارت‌های معنوی از مهارت‌های دینی و هم‌پوشانی این مهارت‌ها با یکدیگر امر دیگری است که گزارشی از انجام آن نیست. طرح فهرست مهارت‌های دینی و معنوی و اولویت‌بندی آنها به جهت معرفی به مدرسین و ایجاد زمینه برای آراستگی بیشتر آنها به شاخصهای معنویت، گامی است مهم که می‌توان در راستای ارتقاء کیفیت آموزش برداشت [۲]. متأسفانه آموزش و پرورش در جوامع امروزی به دنبال افزایش صرف دانش و معلومات فراگیران است و سایر جنبه‌ها را مورد غفلت قرار داده است به همین دلیل باعث شده فراگیران در قرن بیست و یکم با بحرانهای متعدد اجتماعی، عاطفی و فقدان معنویت مواجه باشند [۹]. قرار دادن برنامه درسی معنوی، با هدف گذاری هدایت‌متری به سوی شناخت خود، شناخت جهان و شناخت ذات مطلق می‌باشد که قادر است بر ضمیر ناخودآگاه انسان، بر اصول عشق به مذهب، عشق به زندگی و طبیعت، تاریخ و زندگی مذهبی و تجربه دینی اثر گذار باشد [۱۰]. برنامه درسی معنوی، نوعی از برنامه درسی است که خواهان رسیدن به سطوح بالاتر از آگاهی و معنی دار نمودن زندگی است [۱۱]. نقش اساتید در الگو محوری، تعاملات مبتنی بر فضائل اخلاقی، عامل به عمل بودن و طراح برنامه‌های درسی از عناصر مهم برنامه درسی معنوی است [۲]. در این راستا لحاظ کردن نیازها و علایق فراگیران و احترام و پذیرش آنان از کلیدی‌ترین وظایف اساتید در برنامه تدریس معنوی است که شایستگی و صلاحیت معلمان را در این زمینه می‌طلبد. وی بر این باور است که پاسخگو بودن استادیبه نیازهای یکایک فراگیران نیازمند آن است که ابتدا باور اساتید نسبت به فراگیران به عنوان افرادی مستقل، ارزشمند و دارای هویت شخصی و مورد احترام تغییر یابد. همچنین ضروری است که مفاهیم اخلاق، دوستی، صمیمیت، مسئولیت‌پذیری و دیگر مولفه‌های معنویت در اساتید درونی شود تا این مفاهیم بنیادی شوند و صلاحیت و شایستگی خود را گسترش دهد.

ما در جامعه‌های زندگی می‌کنیم که دین، نقش مهم و غیر قابل انکاری در زندگی افراد آن ایفا می‌نماید و مفاهیم دینی، پیوند گسترده و همه جانبه‌ای با زندگی مردم دارد و از سویی، در میان ادیان الهی، آموزه‌های اسلام پیرامون بهداشت جسم، روان و سایر امور، کامل‌ترین فرامین است. از آنجائیکه کسب فضایل، شناخت مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خود، جامعه و خلقت، تقویت قدرت تفکر و خردورزی از ارکان نقشه جامع علمی کشور می‌باشد، یکی از راههای دسترسی به آن، تلفیق معنویت در تدریس توسط معلمان و استادان می‌باشد. طرح فهرست مهارت‌های دینی و معنوی و اولویت‌بندی آنها به جهت معرفی به مربیان

التزام عملی نسبت به آموزه‌های دینی که این یجوری پرورش دینی حساب میشه"

"آموزش‌های دانشکده پزشکی اینو یاد بده که تو داری کاری می‌کنی که یکی از صفات خداست، و صفت خدا عین ذات خداست، و شفا خود خداست."

۱-۲. پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی. انسان دوستی: صلح، مسئولیت پذیری، پایبندی به اخلاقیات، شادابی و نشاط و امید و خود باوری، از مهمترین موضوعات مرتبط با انسانیت و اخلاقیات هستند که مدرسین بر لزوم پرداختن به آن در ضمن تدریس تاکید نمودند.

"معنویت در تدریس به نظر من به مفهوم القا مفاهیم و موارد درسی توام با حس انسان دوستی و معنویت به دانشجویان در هنگام تدریس است."

"در برنامه درسی باید به موضوعاتی از قبیل عشق، صلح، شادی، توجه، مراقبت، مسئولیت پذیری در قبال خود و دیگران و طبیعت، محبت و دوستی بپردازد."

۱-۳. آموزش استدلال دینی: تقویت حقیقت جویی، آموزش استدلال عقلانی، آموزش استدلال بر اساس قرآن و سنت و تاکید بر برپایی جهان بر اساس نظم و حکمت، از جمله موضوعاتی است که لازم است مدرسین به آن بپردازند تا بتوانند استدلال دینی را در دانشجویان تقویت نمایند.

"او را به تفکر واداریم و در برابر سؤالاتش تشویقش نمائیم."

"نقد کنه ارزیابی کنه و بعد مثلاً سره و ناسره را از همدیگه سوا کنه."
۲- به کارگیری روش‌های تدریس جهت انتقال معنویت: محتوای معنوی می‌تواند به صورت رسمی و یا غیر رسمی و با بهره گیری از رویکردهای مؤثر تدریس در اختیار دانشجویان قرار گیرد.

۱-۲. ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی: پرداختن به مباحث معنوی بر اساس برنامه درسی مصوب، پرداختن به مسائل دینی از منظر علمی، گنجاندن سؤالات دینی و اخلاقی در تدریس، اشکار سازی مفاهیم معنوی مستتر در درس، جای دادن مطالب معنوی در میان درس، تبدیل استاد به الگوی معنوی، معرفی الگوهای معنوی، و بیان مستقیم و غیرمستقیم مسائل معنوی، روش‌های مختلف ارائه محتوای معنوی هستند که مشارکت کنندگان در مطالعه حاضر به آن اشاره کردند. "گنجاندن سؤالات اخلاقی و معنوی در برنامه درسی، استفاده از احادیث معتبر اخلاقی و معنوی و یا آیات قرآن در تدریس" "ربط دادن مثالها در تدریس به ابعاد معنوی تا حدی که امکان داشته باشد و وصل کردن تمامی علوم به قدرت الهی."

۲-۲. استفاده از رویکردهای مؤثر تدریس: جهت انتقال بهتر مفاهیم معنوی می‌توان از رویکردهای مؤثر تدریس از قبیل فیدبک و رفلکشن، ترکیب دو رویکرد عقلی و نقلی، همراه با به کارگیری ظرافت‌های تدریس، استفاده کرد.

"می‌تونید این رفلکشن و فیدبک را در حوضه ۰ معنا گرای می‌هم لحاظ کنید"

"با یک رویکرد عقلی، نقلی باید باشه. یعنی صرفاً عقلی محض یا نقلی محض کفایت نمی‌کنه. عقلی باشه نقلی باشه."

۳- تسهیل تکامل معنوی: هدف از معنویت در تدریس تسهیل تکامل معنوی است که به معنای پرورش ابعاد دینی، پرورش ابعاد انسانی- اخلاقی و دستیابی به غایت اهداف آموزشی می‌باشد.

قابلیت تعمیم در این پژوهش از روش انتخاب نمونه‌های متناسب یعنی انتخاب کسانی که بیشترین آگاهی و بهترین احاطه را داشته‌اند (اساتید) استفاده شد. همچنین از روش توصیف دقیق مشارکت‌کنندگان، روش نمونه‌گیری، زمان جمع‌آوری داده‌ها، مکان جمع‌آوری داده‌ها استفاده شد، همچنین امکان مستند سازی یافته‌ها با فراهم ساختن امکان حسابرسی فایل صوتی مصاحبه‌ها، متن مصاحبه، آنالیز داده‌ها و بازنگری ناظرین فراهم گردید [۱۵]. جهت مدیریت داده‌ها از نرم افزار MAXQDA استفاده شد. داده‌های این مطالعه کیفی به روش تحلیل محتوای قراردادی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. بدین صورت که پس از پیاده سازی کامل مصاحبه‌ها بر روی کاغذ، کلیه مصاحبه‌ها به صورت خط به خط مطالعه، کدگذاری و کدهای اساسی شناسایی شد. پس از کدگذاری، درون مایه‌هایی که مشخص کننده هر یک از بخش‌های متن بودند، تعیین و یک برچسب یا عنوان به آن تعلق گرفت. در مرحله بعد، عناوین مشترک در یک خوشه اصلی دسته بندی شده تا به تجزیه و تحلیل داده‌ها و به تم‌های استخراج شده، سازمان داده شود. در مرحله بعد، یک جدول خلاصه سازی از تم‌های سسازماندهی شده تهیه گردید. نقل قول‌هایی که نشانگر هر یک از کدها هستند از متن مصاحبه، استخراج شده و در متن جاگذاری شد. جهت تلفیق داده‌ها با یکدیگر یک جدول خلاصه سازی برای اولین شرکت کننده تشکیل و جهت تجزیه و تحلیل مورد‌های بعدی از آن استفاده شد. در این فرآیند، تم‌های جدید به جدول اولیه اضافه شد. در نتیجه تم‌ها به صورت پیش‌رونده و در طول زمان تلفیق شده و این کار با تجزیه و تحلیل آخرین دست نوشته به پایان رسید. عدم تمایل برخی از مدرسین و دانشجویان جهت شرکت در مطالعه از محدودیت‌های مطالعه حاضر بود.

یافته‌ها

یافته‌های مطالعه حاضر در ۳ درون‌مایه، ۸ طبقه و ۳۵ کد دسته بندی گردید (جدول ۱). بر اساس یافته‌های مطالعه حاضر، معنویت در تدریس به معنای ارائه محتوی و مضامین معنوی با بهره‌گیری از روش‌های تدریس است که به تسهیل تکامل معنوی فراگیران می‌انجامد. در ادامه به تبیین ابعاد معنویت در تدریس، شامل ارائه محتوی و مضامین معنوی، به کارگیری روش‌های تدریس جهت انتقال معنویت و تسهیل تکامل معنوی فراگیران پرداخته می‌شود. ارائه محتوی و مضامین معنوی: مشارکت کنندگان در مطالعه تأکید نمودند لازم است مدرسین همزمان با تدریس بر آموزه‌های دینی تأکید نموده، مسائل انسانی و اخلاقی را یادآوری و استدلال دینی را به دانشجویان آموزش دهند.

۱-۱. تاکید بر آموزه‌های دینی: معاد باوری، خدا باوری، بندگی و عبادت خدا، اعتقاد به ماورالطبیعه، توجه به اراده خداوند به عنوان منبع شفا، بازاندیشی و محاسبه نفس و وارونه نمودن قبح کارهای خلاف، از جمله موضوعات در مبحث آموزه‌های دینی هستند که لازم است مدرسین دانشگاه در هنگام تدریس به آن بپردازند. "تو باوراش همین ایمان به خداوند ایمان به قیامت به خصوص این دوتا که خیلی مهم خود تقویت اینا و تقویت باور به خدا و روز قیامت خیلی میتونه تأثیر بذاره بعد تو رفتارهاش این که افراد التزام عملی پیدا بکنن تأکید بشه بر

"معنویت در تدریس در کنار علم انسانیت را هم به دانشجو یاد می‌دهد."
 "آموزش و پرورش که بار اخلاقی و عقلانی هم داشته باشد دانشجویان را تبدیل به انسانهای بهتری می‌کند."
 ۳-۳. دستیابی به غایت اهداف آموزشی. در نهایت معنویت در تدریس می‌تواند جامعه علمی را در دستیابی به غایت اهداف آموزشی که تقارن میان علم و معنویت، ارتقا کیفیت آموزش و تکامل و شکوفایی استعدادهاى دانشجو است کمک نماید.
 "بالا بردن قدرت تحمل دانشجویان، ظرفیت روحی و استقامت در برابر مشکلات را تقویت نماید." "معنویت موجب می‌شود دانشجو به فضای درس علاقه و نگران نمره نباشد و ترس نداشته باشد"

۳-۱. پرورش ابعاد دینی: مشارکت کنندگان در مطالعه بیان کردند لحاظ نمودن معنویت در تدریس در نهایت به پرورش ابعاد معنوی فراگیر از قبیل اخلاص در عمل، خدا باوری، قرب به خدا، عمل به آموزه‌های دینی و لطافت روح می‌انجامد. "مهم‌ترین فایده‌ای که حداقل هست این است که ما زمینه و بستر رفتن به سمت اون سعادت، قرب، اون مقامی که یک انسان می‌تواند به دست بیاره، به نظرم ما می‌تونیم زمینه را براشون آماده کنیم." "یعنی یه دوستی بتونه برقرار کنه بین خالق هستی و این دانشجویانی که سر کلاس هستند و اونا رو توجه بده به اون مبدأ متعالی."
 ۳-۲. پرورش ابعاد اخلاقی- انسانی. معنویت در تدریس می‌تواند به پابندی به اخلاقیات، و اولویت یافتن منافع معنوی بر منافع مادی، بیانجامد.

جدول ۱: کدها، طبقات و درونمایه‌های مرتبط با مفهوم و ابعاد معنویت در تدریس از دیدگاه اساتید حوزه، دانشگاه و دانشجویان

طبقه اصلی	طبقه فرعی
ارائه محتوا و مضامین معنوی	
تاکید بر آموزه‌های دینی	معاد باوری
تاکید بر آموزه‌های دینی	خدا باوری
تاکید بر آموزه‌های دینی	بندگی و عبادت خدا
تاکید بر آموزه‌های دینی	اعتقاد به ماورالطبیعه
تاکید بر آموزه‌های دینی	توجه به اراده خداوند به عنوان منبع شفا
تاکید بر آموزه‌های دینی	بازاندیشی و محاسبه نفس
تاکید بر آموزه‌های دینی	وارونه نمودن قبح کارهای خلاف
پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی	انسان دوستی
پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی	صلح
پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی	مسئولیت پذیری
پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی	پابندی به اخلاقیات
پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی	شادابی و نشاط
پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی	امید و خود باوری
آموزش استدلال دینی	تقویت حقیقت جویی
آموزش استدلال دینی	آموزش استدلال عقلانی
آموزش استدلال دینی	آموزش استدلال بر اساس قرآن و سنت
آموزش استدلال دینی	تاکید بر برپایی جهان بر اساس نظم و حکمت
به کارگیری روش‌های تدریس جهت انتقال معنویت	
ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی	پرداختن به مباحث معنوی بر اساس برنامه درسی مصوب
ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی	پرداختن به مسائل دینی از منظر علمی
ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی	گنجاندن سؤالات دینی و اخلاقی در تدریس
ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی	اشکار سازی مفاهیم معنوی مستتر در درس
ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی	جای دادن مطالب معنوی در میان درس
ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی	تبدیل استاد به الگوی معنوی
ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی	معرفی الگوهای معنوی
ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی	بیان مستقیم و غیرمستقیم مسائل معنوی
استفاده از رویکردهای مؤثر تدریس	فیدبک و رفلکشن
استفاده از رویکردهای مؤثر تدریس	ترکیب دو رویکرد عقلی و نقلی
استفاده از رویکردهای مؤثر تدریس	به کارگیری ظرافت در تدریس
تسهیل تکامل معنوی	
پرورش ابعاد دینی	اخلاص در عمل
پرورش ابعاد دینی	قرب به خدا
پرورش ابعاد دینی	عمل به آموزه‌های دینی
پرورش ابعاد دینی	لطافت روح
پرورش ابعاد انسانی - اخلاقی	پابندی به اخلاقیات
پرورش ابعاد انسانی - اخلاقی	اولویت یافتن منافع معنوی بر منافع مادی
دستیابی به غایت اهداف آموزشی	تقارن میان علم و معنویت
دستیابی به غایت اهداف آموزشی	ارتقا کیفیت آموزش
دستیابی به غایت اهداف آموزشی	تکامل و شکوفایی استعدادهاى دانشجو

بحث

قاسم پور از جمله راهبردهای تدریس معنویت را ترویج اندیشه مراقبت و همکاری، راهبردهای چندگانه، تاکید بر جنبه‌های زیباشناسانه، تدریس‌های منعطف و سازگارانه با نیازهای فراگیران می‌داند. وی همچنین در خصوص محتوای آموزش، بر لزوم ارائه موضوعاتی چون عشق، صلح، شادی، توجه، مراقبت، مسئولیت پذیری، محبت و دوستی تاکید می‌کند [۲]. نادینگز معتقد است لحاظ کردن نیازها و علایق فراگیران و احترام و پذیرش آنان از کلیدی‌ترین وظایف اساتید در برنامه تدریس معنوی است [۹].

مشارکت‌کنندگان در مطالعه حاضر بیان کردند ارائه محتوای معنوی حین تدریس و پرداختن به مسائل دینی از منظر علمی، گنجانیدن سؤالات دینی و اخلاقی در تدریس، آشکارسازی مفاهیم معنوی مستتر در درس، جای دادن مطالب معنوی در میان درس، تبدیل استاد به الگوی معنوی، معرفی الگوهای معنوی و بیان مستقیم و غیرمستقیم مسائل معنوی و استفاده از رویکردهای مؤثر تدریس (فیدبک و رفلکشن، ترکیب دو رویکرد عقلی و نقلی، همراه با به کارگیری ظرافت‌های تدریس) است. در تأیید نتایج حاصل از مطالعه حاضر، Liebert یکی از روشهای انتقال معنویت را یادآوری مکرر حاضر بودن در پیشگاه خداوند به فراگیران می‌داند و تشویق آنها به زندگی به صورت اعم و تحصیل به صورت اخص همچون رهبران معنوی و به گونه‌ای که گویا در محل عبادت قرار دارند [۲۰]. قاسم پور نیز در راستای تدریس معنویت به رد موضوع محوری درس (عدم تکیه صرف به موضوع اصلی درس) و تأکید بر برنامه درسی تلفیقی به همراه معنویت می‌پردازد [۲]. بانکی پور در نتیجه تحقیقی بر روش حضرت خضر به عنوان الگوی قرآنی و معنوی در تدریس، اصول اخلاقی مهمی را اشاره می‌نماید نظیر: نیاز سنجی فراگیر، استفاده از مثالهای عینی به جای مثالهای ذهنی و ایجاد شرایط مطلوب برای یادگیری که به صورت سلسله فعالیتهای منظم و هدفدار به صورت از پیش تعیین شده، به هدف اصلی آموزش سریع، راحت و مؤثر منتهی شود. وی همچنین دریافت که با این الگو، عجز نمودن ارزشها و صفات نیک اخلاقی از سوی استاد، اثرات آموزش را به مراتب عمیق تر و پایدارتر می‌نماید [۲۱]. Hocking با ارائه مدلی که در آن از معنویت در تدریس استفاده شده، با طرح سؤالات معنوی با هدف درک مسائل اخلاقی از فراگیران در فضائی محترمانه، مهارت‌های تفکر خلاق را در آنها ایجاد نمود، که در این روش با کمک گرفتن از ایده‌های جدید ارائه شده از سوی فراگیران، آنها را به سوی اخلاق و رفتار معنوی سوق داد [۲۲]. با جمع بندی موارد ذکر شده بهره‌گیری از برنامه‌های مدون و غیر مدون آموزشی و روش‌های تدریس نوین و خلاقانه، جهت گنجانیدن معنویت در تدریس ضروری به نظر می‌رسد.

تحلیل داده‌های مطالعه حاضر بیانگر این نکته است که معنویت در تدریس به تسهیل تکامل معنوی فراگیران پرورش ابعاد دینی (اخلاص در عمل، خدا باوری، قرب به خدا، عمل به آموزه‌های دینی، و لطافت روح)، پرورش ابعاد انسانی-اخلاقی (پایبندی به اخلاقیات و اولویت یافتن منافع معنوی بر منافع مادی)، دستیابی به غایت اهداف آموزشی (تقارن میان علم و معنویت، ارتقا کیفیت آموزش، و تکامل و شکوفایی استعدادهای دانشجو) می‌انجامد. از دیدگاه سلیمان پور برنامه درسی

نهادهای آموزشی به ویژه حوزه و دانشگاه، از جمله گسترده‌ترین نهادهای اثرگذار و جهت‌دهنده در سطح جامعه می‌باشد که با توجه به مخاطبان فراوان و مستعدی که در اختیار دارند و با توجه به رسالت‌های آموزشی و پرورشی خود، لازم است برنامه معنویت در تدریس در راستای تربیت اخلاقی و معنوی را جزء اصلی‌ترین و محوری‌ترین مسائل آموزشی و تربیتی خود قرار دهند. نتایج تحقیقات Rojas نشان می‌دهد، برای آموزش برخی تخصص‌ها که با انسانها ارتباط دارد، موضوع معنویت کلیدی است و لازم است به پرورش قوه معنویت در وجود مدیران، پرستاران، معلمان، روانشناسان، مشاوران و حقوق دانان توجه شود. چراکه این افراد در صورتی که از رشد معنوی خوبی برخوردار باشند، می‌توانند با واسطه برداشت جامع‌تر و کامل‌تر از انسان و اثرگذاری مطلوب‌تری در سطح جامعه داشته باشند [۱۶].

بر اساس یافته‌های مطالعه حاضر، معنویت در تدریس به معنای ارائه محتوی و مضامین معنوی (تاکید بر آموزه‌های دینی، پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی، آموزش استدلال دینی) با بهره‌گیری از روش‌های تدریس (ارائه محتوای معنوی به صورت رسمی و غیر رسمی، استفاده از رویکردهای مؤثر تدریس) است که به تسهیل تکامل معنوی فراگیران (پرورش ابعاد دینی، پرورش ابعاد انسانی-اخلاقی، دستیابی به غایت اهداف آموزشی) می‌انجامد.

Koenig ضرورت در نظر گرفتن واحدهای درسی مرتبط با معنویت در تحصیلات آکادمیک و تأثیر گذاری مؤثر آن در ضمیر فرد و افزایش مهارت او برای انجام مراقبت معنوی بیماران را در مطالعات خود نشان داده است [۱۷]. بررسی‌های انجام شده توسط اکبری لاکه نیز نشان داد، گنجانیدن محتوای مشتمل بر معنویت و سلامت معنوی در برنامه آموزشی گروه‌های علوم پزشکی، بستری مناسب برای قرار گرفتن دیگر برنامه‌های آموزشی و درسی می‌باشد [۱۸].

از دیدگاه مشارکت‌کنندگان در مطالعه حاضر، ارائه محتوی و مضامین معنوی به معنای تأکید بر آموزه‌های دینی (معاد باوری، خدا باوری، بندگی و عبادت خدا، اعتقاد به ماورالطبیعه، توجه به اراده خداوند به عنوان منبع شفا، بازاندیشی و محاسبه نفس و وارونه نکردن قبح کارهای خلاف)، پرداختن به مسائل انسانی و اخلاقی (انسان دوستی، صلح، مسئولیت پذیری، پایبندی به اخلاقیات، شادابی، نشاط، امید و خود باوری)، آموزش استدلال دینی (تقویت حقیقت جویی، آموزش استدلال عقلانی، آموزش استدلال بر اساس قرآن و سنت و تأکید بر برپایی جهان بر اساس نظم و حکمت) می‌باشد. همسو با یافته‌های مطالعه حاضر، نتایج تحقیقات مقیمی نشان داد آموزش مبتنی بر معنویت نه تنها وسیله‌ای برای درک محتوای آموزشی است بلکه فراتر از آن، استدلال و شیوه‌های تحلیلی و تفکر و اندیشه ورزی و خلاقیت را در فراگیرنده تقویت می‌نماید [۱۹]. مطابق با نتایج بدست آمده در این مطالعه، اسدزندی در نتیجه مطالعات خود، شاخصه‌های معنوی اساتید را دارا بودن سلامت معنوی (قلب سلیم) و استعانت از حضرت حق می‌داند که موجب شده او در برابر خواست خدا تسلیم گردد و همواره خداوند متعال را وکیل خود دانسته، به او توکل و آموزش را به او واگذار نماید. چنین استادی توانائی هدایت و راهنمایی دانشجویان خود را داشته و می‌تواند الگوی عملی مناسب برای تربیت معنوی باشد [۶].

نتیجه‌گیری

با توجه به این بحث می‌توان نتیجه‌گیری کرد که هر سه درونمایه معنویت، به همراه طبقات اصلی و فرعی آن، اگر چه به درجات مختلف، به منظور تبیین مفهوم و ابعاد معنویت تدریس مهم می‌باشد اما فارغ از در نظر گرفتن اولویت بندی بین آنها، شناخت و به کارگیری همزمان این عوامل، می‌تواند در تدریس اثر بخش، تأثیر گزار باشد. در بین اصول معنویت در تدریس، تدین به دین حنیف اسلام، بهترین طریق برای معنوی شدن استاد و تدریس می‌باشد. همچنین این الگو می‌تواند خلاء برنامه درسی با محتوای معنوی را در زمینه معنویت دروس در حوزه و دانشگاه‌های کشور متناسب با مقتضیات فرهنگی و دینی پوشش دهد و نیز به عنوان اصول اخلاقی در تکنیک‌های تدریس موفق به کار آید. بر همین اساس مدیران حوزه و دانشگاهها می‌توانند با بهره‌گیری از مفاهیم و ابعاد ارائه شده در مطالعه حاضر، نسبت به حساسی معنوی تدریس در مرکز خود اقدام نمایند و آگاهانه به مدیریت پرچالش اما جذاب معنوی در عرصه آموزش بپردازند که گذر پیروزمندانه از این مسیر، مستلزم سیاستگذاری از سوی وزارتخانه و همفکری صاحب نظران حوزه و دانشگاه می‌باشد.

سیاسگزاری

بدینوسیله از همکاری معاونت محترم آموزشی پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی قم و ریاست مرکز توسعه که بودجه اجرای طرح تحقیقاتی حاضر با کد ۹۵۸۰۳ و کد اختصاصی کمیته اخلاق MUQ.REC.1396.13 را تقبل نموده و از کلیه اساتید حوزه و دانشگاه و دانشجویان گرامی شرکت کننده در مطالعه تشکر می‌نمائیم.

تعارض منافع

بین نویسندگان مقاله حاضر، تعارض منافع وجود ندارد.

آمیخته با معنویت به دنبال دانش، درک جهان و شناخت عمیق از طبیعت مطلق است [۲۳]. افلاطون آموزش و پرورش را پرورش همه زیباییها و کمالات بدن و روح فراگیران می‌داند. ارسطو نیز می‌گوید هدف از آموزش و پرورش، پرورش انسان به ویژه ذهنی است، که از تأمل و تعمق در حقیقت عالی، خوبی و زیبایی لذت ببرد. به طور کلی و بر اساس این تعاریف آموزش انسان را به سوی رشد طبیعی، هماهنگ و مترقی هدایت می‌کنند. آموزش و پرورش معنوی، آموزش و پرورش است که به دگرگونی ایده‌ها، ارزیابی و مطالعات در اندیشه آموزشی معاصر و حل مشکلات روزمره انسان کمک می‌کند. اندیشمندان اسلامی نیز بر این اعتقادند که تأمین نیازهای روانی و عاطفی مترقی در گرو معنویت و دین نهفته است و با تمسک به قرآن و سیره علمی و عملی ائمه معصومین (ع) می‌توان به آرامش، سلامت و ایمان، بهجت، انبساط، خوش بینی، روشندلی و سعادت دست یافت.

در راستای نتایج به دست آمده، سلطان قرآنی معتقد است هدف نهایی تعلیم و تربیت مسرت‌بار کردن زندگی است و مراد از این مسرت، خوشی‌های معنوی و پایدار است. از این رو، مسأله نیازهای معنوی از جمله اهداف و راه‌کارهایی است که در نظام آموزش باید به آن پرداخته شود [۲۴]. در تحقیق بنیادی و همکاران با موضوع بررسی تأثیر معنویت بر شاخص‌های اثر بخش گروهی بر پایه نظرات شهید مطهری، همبستگی معنویت با چهار شاخص اثر بخش گروهی مورد تأیید قرار گرفت که این چهار شاخص عبارتند از: اهتمام به امور دیگران، درک زیبایی‌های معنوی و تلطیف احساسات، اعتماد، قدرت یادگیری و رشد [۲۵]. مطابق با بررسی نصرالهی، در آموزش‌های نوین، به ویژه آموزش پزشکی، گنجانیدن معنویت به عنوان یک ضرورت، در دانشگاه‌های دنیا مطرح است [۲۶]. در اصول تحول نظام آموزشی کشور نیز به مواردی نظیر خدامحوری و اخلاص اعمال در جهت رضای الهی و توجه به کرامت انسانی در تدریس اشاره شده است [۲۷]. با توجه به آثار و فواید متعدد و قابل توجهی که لحاظ نمودن معنویت در تدریس به همراه دارد، لزوم بسترسازی و توانمندسازی مدرسین در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد.

References

- Lennon-Dearing R, Florence JA, Halvorson H, Pollard JT. An interprofessional educational approach to teaching spiritual assessment. *J Health Care Chaplain*. 2012;18(3-4):121-32. doi: 10.1080/08854726.2012.720546 pmid: 23094613
- Ghasempour Dehaghani A, Nasr Esfahani AR. Spiritual Approach and Curriculum Planning. *J Res Islamic Educ Issues*. 1963;19:71-92.
- Zakavi A, Marzband R. The study of instructors spiritual factors in medical science education by emphasizing on revealed teachings. *Relig Health*. 2013;1(1):33-46.
- McCormick DW. Spirituality and Management. *J Manage Psychol* 1994;9(6):5-8. doi: 10.1108/02683949410070142
- Bradley J, King Kauanui S. Comparing spirituality on three southern California college campuses. *J Organ Change Manage*. 2003;16(4):448-62. doi: 10.1108/09534810310484181
- Asadzandi M. Professors, spiritual characteristics for role-modeling education. *Educ Strategies Med Sci J* 2017;10(1):23-35.
- Bandura A, Walters R. Social learning theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-hall; 1977.
- Iannone RV, Obenauf PA. Toward spirituality in curriculum and teaching. *Education*. 1999;119(4):737-.
- Noddings N. Curriculum for the 21st Century. *Educ Stud Japan Int Yearbook*. 2007;2:75-81.
- Cecero JJ, Prout TA. Measuring faculty spirituality and its relationship to teaching style. *Relig Educ*. 2011;38(2):128-40.
- Wilber K. The Eye of Spirit. Boston and London: Shambhala Publications, Inc; 1997.
- Streubert H, Carpenter D. Qualitative Research in Nursing: Advancing the Humanistic Imperative: Lippincott: Williams & Wilkins; 2007.
- Smith J, Flowers P, Larkin M. Interpretative phenomenological analysis: Theory, method and research: SAGE; 2009.
- Whittemore R, Chase SK, Mandle CL. Validity in qualitative research. *Qual Health Res*. 2001;11(4):522-37. doi: 10.1177/104973201129119299 pmid: 11521609
- Polit D, Beck T. Nursing Research. Method, Appraisal and Utilization. Philadelphia: Lippincott 2006.
- Rojas R. Management Theory and Spirituality: A Framework and Validation of the Independent Spirituality Assessment Scale. Sarasota: Argosy University; 2002.
- Koenig HG, Saris G. Spirituality in patient care: Why, how, when, and what. Philadelphia: Templeton Foundation Press; 2002.

18. Lakeh M, Akbari Shamsi Gooshki E, Abbasi M. Spiritual health in the program of medical science education. *Med Ethics J*. 2016;5(14):113-30.
19. Moghimi SM. Organizational Spirituality and its Effect on the Personality of Employees. *J Ethics Sci Technol*. 2007;3(4):89-98.
20. Liebert E. The spirituality of the teacher. *The Way* 1995;84:40.
21. Bankipourfard AH, Mohagheghian Z. [The model of professional ethics in teaching is based on the method of Hazrat Khidr (AS) in the Holy Quran]. *J Bioethic Ethics*. 2016;4(14):11-37.
22. Hocking DE, Myers MD, Cairns SN. [Toward a Model for the Use of Spirituality in Teaching Accounting]. *J Acad Busin Ethics*. 2009;1(1):1.
23. Soleymanpour J. [Analyze of Spiritual Curriculum Status in Primary School of Mazandaran Province-Iran]. *Kuwait Chapter Arab J Busin Manage Rev*. 2014;3(12):177-84.
24. Sultanah al-Qarai K. [Philosophy of Education and Educational Ideas]. Tabriz: Tabriz University Press; 2005.
25. Baniadi A. [The effect of spirituality on group effectiveness indicators based on Shahid Motahari views]. Iran2010.
26. Nasrollahi Z. [Medical Sciences Education based on Religious Spiritualism]. *Health* 2016;3(3):2-3.
27. Rahnama A. Reviewing the generalizability strategies and strategies of education in public education. *Shahid Univ Sci Res J*. 2004;6(11).